

DRANG NAAR SAMENHANG

De psychologie
van het
begrijpen

Rolf Zwaan

Boom

© 2021 R. Zwaan, p/a Boom uitgevers Amsterdam

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 j°, Besluit van 27 november 2002, Stb. 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912. Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bijvoorbeeld een (digitale) leeromgeving of een reader in het onderwijs (op grond van artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot Stichting Uitgeversorganisatie voor Onderwijslicenties (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-uvo.nl).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

Omslag: Studio Jan de Boer
Foto auteur: Nadine Maas
Binnenwerk: ZetSpiegel, Best

ISBN 9789024443390
NUR 770

www.boompsychologie.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Voor Anita

Inhoud

Voorwoord	9
1. Het kopieermachientje en de lopende band	15
2. Het STOP-bord en de knoflookcrisis	23
3. Mercator en de waterlelies	31
4. ‘Dat is niet zomaar een zinnetje’	43
5. ‘Doen alle Europeanen hun horloge af voor het eten?’	53
6. Bullshit en obscurantisme	63
7. Dolfijnen in de grachten van Venetië	71
8. De injectienaald van Sherlock Holmes	79
9. De Jong kaatst met Wijnaldum	89
10. Landschappen en andere gebeurtenissen	99
11. De boomwortel en de slang	111
12. Feit en fictie in Fergus Falls	123
13. ‘Tell it like it is!’	133
14. Het geheim van <i>Abbey Road</i>	143
15. Signaal of ruis?	153
16. Cryptogrammen, <i>Wie is de Mol?</i> en QAnon	161
17. Het ruimteschip dat maar niet kwam	173
18. Beter begrijpen	185

Geraadpleegde literatuur	197
Nawoord	207

Voorwoord

De eerste maanden van 2020 staan in ons collectieve geheugen gegrift. Ineens beseften we dat de wereld eigenlijk maar klein is. Een virus dat voor het eerst werd ontdekt in een stad midden in China had korte tijd later de hele aardbol in zijn greep. Van de ene dag op de andere zaten mensen van Hongkong tot New York opgesloten in hun eigen woning. De wereld was niet alleen klein, we begrepen haar ook niet meer. We hielden de laatste ontwikkelingen nauwlettend in de gaten en keken soms meerdere malen per uur op onze beeldschermen om te zien of er al een update was. Veel wijzer werden we er meestal niet van. Een onbestemd gevoel van onbegrip maakte zich van ons meester. Het meest verontrustende was nog wel dat we overal om ons heen anderen zagen die de nieuwe situatie ook niet begrepen. Op het internet uitten mensen hun verbijstering vaak in emotionele termen, maar niets of niemand leek enig inzicht te verschaffen: veel hitte, maar geen licht.

Niet alleen het grote publiek worstelde met deze ‘epistemische crisis’, deze crisis van het begrip. Ook onze politiek leiders waren in de war. Soms was het effect van de aanvankelijke verwarring haast komisch. Zoals toen premier Rutte, net nadat hij in een veelbekeken televisietoespraak had geproclameerd dat er vanaf dat moment in Nederland geen handen meer geschud werden, dood-

leuk de hand vastpakte van de directeur van het RIVM, Jaap van Dissel. ‘O nee, dat doen we dus niet meer!’ riep hij nog. *Old habits die hard*. Maar soms nam de verwarring onder regeringsleiders ook een minder onschuldige vorm aan. Zoals toen de Amerikaanse president Trump en de Britse premier Johnson het virus afdeden als een griepje. De laatste zou niet lang daarna zo ziek worden van het virus dat hij aan de beademing moest, terwijl de eerste het drinken van een schoonmaakmiddel aanraadde als remedie. Later onthulde de vermaarde Watergate-journalist Bob Woodward dat Trump zich van begin af aan bewust was van het gevaar van het virus, maar dit moedwillig had verzwegen.

10 Onze leiders – de verstandigen onder hen althans – steunden op het advies van experts. Wat echter niet bijdroeg aan het verminderen van de verwarring, was dat die wetenschappers elkaar tegen- spraken. Zo liet het RIVM op 21 februari nog weten dat we ons geen zorgen hoefden te maken over wat er daar in China gebeurde, maar twee weken later zaten we op advies van dezelfde organisatie allemaal thuis. In een oogwenk gingen we van ‘het zal allemaal zo’n vaart niet lopen’ tot ‘alle hens aan dek’. Volgens sommigen was een lockdown absoluut noodzakelijk, terwijl anderen van mening waren dat we beter alles zo veel mogelijk bij het oude konden laten, zodat er groepsimmunititeit kon ontstaan. Op het ene moment waren mondkapjes zonder meer nodig, op het andere volledig overbodig; eerst was het virus niet riskanter dan de griep, dan weer veel gevaarlijker dan de griep. Hoe bepaalden we überhaupt wie er telde als expert? Was een immunoloog een deskundige? Zou een viroloog het laatste woord moeten hebben? Of toch liever een microbioloog? Een statisticus dan misschien? Moesten we rekening houden met de talloze hobbyisten die hun zelfgemaakte Excel-grafiekjes op Twitter of Facebook zetten, vergezeld van stellige beweringen en kritiek op overheidsdeskundigen? Er leek geen solide fundament van kennis te bestaan. Als onze leiders en weten-

schappers het al niet wisten, hoe moesten eenvoudige burgers, opgesloten in hun eigen woning en starend naar hun beeldscherm, dan grip krijgen op de situatie?

In zo'n klimaat, waarin niemand echt wist wat ons te doen stond, is het misschien niet verwonderlijk dat mensen zelf op zoek gingen naar verklaringen. Overal staken complottheorieën de kop op over de oorsprong van het virus. Ze verspreidden zich bijna sneller dan het virus zelf, via sociale media en soms zelfs via regeringsleiders. Het virus zou gecreëerd zijn in een Chinees of Canadees laboratorium, door de farmaceutische industrie of door de Amerikaanse geheime dienst. Er waren zelfs mensen die opperden dat prominenten als Bill Gates, Tom Hanks en Hillary Clinton het virus op de wereld hadden losgelaten. Volgens anderen was het virus niet echt, maar uitsluitend een truc om ons klaar te maken voor een nieuwe wereldorde. Ook waren er mensen die dachten dat het coronavirus zich kon verspreiden middels 5G-technologie – voor enkelen reden om telefoonmasten in brand te steken.

11

Als we in alledaagse situaties iets niet begrijpen, is dat gelukkig meestal niet zo bedreigend. Soms kunnen we een uitspraak van een kennis niet volgen, een plotwending in een verhaal, de partnerkeuze van een vriend, of een scheidsrechterlijke beslissing. Maar dan leggen mensen om ons heen die het wel begrijpen het ons even uit. Doorgaans is een beetje onbegrip hoogstens wat irritant, maar geen bedreiging op mondiaal niveau. De coronacrisis echter is niet alleen een medische, sociale en economische crisis, maar ook een epistemische crisis.

Dit boek zal af en toe terugkomen op de coronacrisis, maar die is er niet het belangrijkste onderwerp van: dit boek gaat vooral over de psychologie van het begrijpen. Onze collectieve ervaring in 2020 toont aan dat de mens niet alleen de behoefte heeft om de wereld te begrijpen, maar ook dat onbegrip ontwrichtend werkt. Ik voelde deze ontwrichting zelf ook. Toen de coronacrisis toe-

sloeg, had ik al een paar hoofdstukken van dit boek geschreven. Ineens kon ik de menselijke drang tot begrip niet langer analyseren vanuit een afstandelijk academisch perspectief, omdat ik die drang zelf aan den lijve ondervond. De epistemische crisis had zich ook van mij meester gemaakt. Wat ik aanvankelijk aan hoofdstukken had geschreven, paste niet binnen dit gevoel. Gevolg was dat ik grotendeels opnieuw moest beginnen.

12 Hoe het ook zij, dit boek gaat zowel over het begrijpen van ingrijpende kwesties, zoals natuurrampen en terroristische aanslagen, als over het begrijpen van de dingen van alledag, zoals het woord 'STOP' op een verkeersbord. Het is een boek over de mentale mechanismen waarmee wij vat proberen te krijgen op de wereld. Het woord 'begrijpen' zelf geeft daarvoor trouwens al een aanwijzing. Het geeft aan dat we iets in onze *greep* proberen te krijgen. We *grijpen* ernaar. Om iets te kunnen *be-grijpen* of *be-vatten*, zou het eigenlijk concreet moeten zijn. Maar als we zo denken, komen we niet ver. Abstracte begrippen, zoals 'groepsimmunitet', 'besmettingsgraad', 'oversterfte' en 'reproductiegetal', zijn niet letterlijk te grijpen. We gebruiken 'begrijpen' dus metaforisch: we willen mentaal vat krijgen op indrukken die bij ons binnenkomen via directe ervaring, taal of beelden (met behulp van informatie die we uit ons geheugen ophalen).

Het Latijnse woord voor 'begrijpen', *comprehendere*, levert nog een andere belangrijk ingrediënt. Het voorvoegsel *con* (geassimileerd tot *com*) betekent 'samen' en *prehendere* betekent 'grijpen'. We moeten dus dingen grijpen en ze dan samenvoegen. We moeten in ons hoofd een samenhangend model maken van een stand van zaken in de wereld, een *situatiemodel*. Dan pas hebben we die situatie begrepen.

Terug naar maart 2020. Het was alsof we meegesleurd werden door een tsunami van onderling tegenstrijdige informatie. Wanhopig sloegen we om ons heen, op zoek naar houvast, op zoek naar

materiaal voor het bouwen van een solide vlot om onszelf te redden van de verdrinkingsdood. Dit boek gaat over het proces van begrijpen: het bouwen van de mentale vlotten waarop wij proberen te navigeren door de constante stroom van informatie die wel een 'infodemie' wordt genoemd.

1

Het kopieermachientje en de lopende band

Toen president Trump aan het begin van de coronacrisis gevraagd werd hoe hij het virus zou beschrijven, zei hij: 'Je kunt het zien als een virus, de griep of een bacterie.' Nu was er begin 2020 veel wat we niet wisten over COVID-19, maar in ieder geval stond vast dat we te maken hadden met een virus en niet met een bacterie. En gezien de symptomen was er duidelijk sprake van iets ernstigers dan zomaar een griepje. Niettemin sprak de president erover alsof het een kwestie van perspectief betrof, alsof deze begrippen hetzelfde betekenden en je er naar believeen een kon uitkiezen.

15

Het doet een beetje denken aan een bekende scène uit *Hamlet* van William Shakespeare. 'Zie jij die wolk daarboven?' vraagt Hamlet. 'Hij lijkt net op een kameel.' Hamlet heeft het tegen zijn dienaar Polonius, die net is komen melden dat Hamlets moeder, de koningin, hem wil spreken. Nou, Polonius ziet die kameel niet echt, maar is de prins graag ter wille. 'Inderdaad, net een kameel,' beaamt hij. Maar Hamlet is inmiddels van gedachten veranderd en vindt nu dat de wolk op een wezel lijkt. En weer is Polonius het met hem eens. 'Hij heeft net zo'n rug als een wezel,' stemt hij in. 'Of zoals een walvis,' zegt Hamlet nu. 'Ja, heel erg zoals een walvis.' Hoewel wolken door de wind van vorm kunnen veranderen, verklaart dat natuurlijk niet hoe het gesprek tussen de prins en zijn

dienaar verloopt. Hamlet wil de kruiperigheid van Polonius blootleggen, door hem te laten instemmen met alles wat hij in de wolke zegt te zien. Waaronder, niet toevallig, een wezel.

Hoe we iets benoemen, is niet iets om luchtig over te doen. Je kunt het namelijk zien als een eerste bouwsteen leggen voor begrip. Deze eerste bouwsteen kan cruciaal zijn voor je mentale model van de situatie dat je gaat bouwen (het situatiemodel) en voor welke beslissingen je uiteindelijk neemt. Een griepje is een jaarlijks terugkerend verschijnsel waarover weinig mensen zich druk maken. Maar een virus waartegen geen vaccinatie bestaat en waarvan we niet weten hoe besmettelijk het is en hoe dodelijk, is een heel ander verhaal. Dat vereist drastische maatregelen, die grote invloed hebben op allerlei levensdomeinen.

- 16 Wat is een virus dan precies? Voor een viroloog of een microbioloog is een virus iets anders dan voor een gewone burger. Het concept van een virus berust op een enorme hoeveelheid kennis waarover alleen experts beschikken. Met een wetenschappelijke beschrijving kunnen wij leken weinig. Om de werking van iets als een virus, onzichtbaar voor het blote oog als het is, te begrijpen, moeten wij het meer hebben van *metaforen*. Begin juni 2020 deed wetenschapsjournalist Alan Burdick in een artikel in *The New York Times* een moedige poging om een metafoor voor het coronavirus te bedenken. In de titel van zijn artikel stelde hij de vraag: 'Machine of monster?' Met zijn wat al te gemakkelijke definiëring van het coronavirus had president Trump namelijk een nieuw register opengetrokken. Het virus was nu beurtelings een 'genie', een 'verborgen vijand' of een 'monster'. Volgens Burdick waren dit andermaal vlaggen die de lading niet dekten. Volgens hem konden virussen het beste gezien worden als microscopische kopieermachines. Nog beter was het volgens hem om het coronavirus te zien als de microscopische handleiding voor het bouwen van een microscopische kopieermachine.